

महिला उद्धारकर्ते — सयाजीराव महाराज गायकवाड

प्रा. कार्तिक पाटील

सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग प्रमुख, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाविद्यालय, चिमूर, जि.चंद्रपूर

Paper Received On: 21 DEC 2021

Peer Reviewed On: 31 DEC 2021

Published On: 1 JAN 2022

प्रस्तावना :-

भारतीय समाजात फार पुर्वीपासूनच स्त्रियांना दुय्यम स्थान असल्याचे दिसून येते. स्त्रियांना सामाजिक प्रतिष्ठा मिळवून देण्यात सयाजी महाराज गायकवाडांचा फार मोठा हातभार होता. स्त्री शोषणाचे मुख्य कारण स्त्रियांचे अज्ञान, अशिक्षितपणा यास मानतात, म्हणून महाराजांनी स्त्रीशिक्षणावर जास्त भर दिला. स्त्रियांचे सामाजिक व्यवस्थेत होणार शोषण थांबले पाहिजे. महाराजांनी मानवतावादी दृष्टीकोनातून स्त्री शिक्षणाची कास धरली. स्त्रियांमध्ये असणाऱ्या अनेक सुप्त गुणांची वाढ करून त्यांचा उपयोग देशाच्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक व राजकीय विकासासाठी करण्याची आवश्यकता आहे. स्त्रियांना संसाराविषयी ज्ञान मिळाले पाहिजे, आपल्या पतीस व्यसनापासून अलिप्त कसे ठेवावे हे त्यांनी शिकविले पाहिजे. समाजातील जाचक रूढी—परंपरेतून स्वतःची सुटका करून घ्यायची असेल तर स्त्रियांनी शिकले पाहिजे. शिक्षणाच्या माध्यमातून आपल्यावर होणाऱ्या अन्यायाला वाचा फोडू शकते, यात महाराजांचा विश्वास होता.

८ जुलै १९०४ ला महाराजांनी पुणे येथे 'महाराष्ट्र स्त्री शिक्षण मंडळाला' भेट दिली. तेथील मुलीच्या नैपुण्याबद्दल कौतुक केले. महाराजांच्या मते प्राचीन भारतातील स्त्रियांना जे गौरवपूर्ण स्थान होते ते परत मिळवून देण्यासाठी शिक्षण हा राजमार्ग आहे. १९ जानेवारी १९२४ ला हिंदू विश्वविद्यालयात स्त्री शिक्षणावर भाष्य केले. जैन व बौद्धांच्या भिक्षुणीबद्दल गौरव कौतुक केले. स्त्रीवर्गाला बहिष्कृतासारखे शिक्षणापासून दूर ठेवले म्हणून हिंदुची अवनती झाली.

स्त्री शिक्षण :-

गुजरात राज्यातील बडोद्यात १८७५ मध्ये मुलीच्या शिक्षणासाठी फक्त दोनच शाळा होत्या. १९७० मध्ये आठ शाळा स्त्री शिक्षणासाठी काढल्या पण स्त्री शिक्षणाच्या बाबतीत फारशी प्रगती झाली नाही. म्हणून सयाजीराव गायकवाडानी १८९३ साली सक्तीची शाळा केली. इ.स. १८८५ साली महाराजांनी सर्व मुलांना स्त्री शिक्षणाचा हुकूम काढला. इ.स. १९३५ पर्यंत ४०० हून अधिक शाळा सुरू झाल्या. ९० हजाराहून अधिक मुली शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आल्या. त्यांनी १९१३ ला स्त्री शिक्षणाच्या संदर्भात व्हनैकुलर एज्युकेशन ॲक्ट पास केला. १८८२ ला फिमेल ट्रेनिंग कॉलेजची स्थापना केली. अस्पृश्यांच्या स्त्रियांसाठी १८८३ ला शाळा सुरू केली आणि त्यांना मोफत पाठी, पुस्तके तसेच शैक्षणिक उपयोगी वस्तु पुरविण्याचा निर्णय घेतला. काही स्त्रिया पडदापध्दतीमुळे शिक्षणापासून वंचित होत्या. त्यांना 'झनाना वर्ग' सुरू करण्यात आला. मुस्लिम समाजातील मुलीच्या शिक्षणासाठी अनेक उर्दू शाळा स्थापन केल्या. त्याचबरोबर स्त्रियांसाठी संपूर्ण राज्यात तीन औद्योगिक शाळा तयार करून मुलींना शिष्यवृत्ती देण्यात आली. प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत करणारा राजा म्हणून इतिहासात नोंद आहे. जवळपास १२८ गावात शाळा सुरू केल्या. समाजाच्या प्रगतीसाठी पुरुषाबरोबरच स्त्री शिक्षणासाठी चालना दिली पाहिजे, त्यायोगे भारतीय समाजात सुधारणा घडवून आणता येईल.

१९३५ पर्यंत गुजरात राज्यात ४०० हून अधिक कन्या शाळा सुय केल्या. ९० हजाराहून अधिक मुली स्त्री शिक्षणाच्या प्रवाहात आल्या. स्त्रीशिक्षण व पुरुष शिक्षण ही जोडगोळी म्हणजे राष्ट्राची भरभराट करण्याचे एक संयुक्त साधन आहे. भारतात या काळात बालविवाह होत असे. मुलीच्या शिक्षणाविषयी नकारात्मक भुमिका होती. अशाकाळात महाराजांचे स्त्री शिक्षणाबाबतचे कार्य वाखाण्यण्याजोगे आहे. २४ फेब्रुवारी १९२४ ला त्यांनी 'श्री ज्ञानबाई प्रसूतिगृह' उघडले. महिलांना सुईणीचे शिक्षण दिले गेले पाहिजे अशी भुमिका होती. स्त्रियांच्या कल्पनाशक्ती आणि बुध्दीला वाव आहे अशा संगीत, कला, वाडमय, गृहविज्ञान इत्यादी अभ्यासक्रम शिकवावेत. समाजसेविका, राजकीय नेतृत्व, परिचारिका या कामासाठी उपयुक्त असणारे गुण स्त्रियांच्या अंगी असतात, म्हणून त्या क्षेत्रातले अभ्यासक्रम महिलांसाठी तयार करावेत.

शिक्षण हे नव्या युगाचा तिसरा डोळा आहे. ही ज्योतीराव फुलेंची भुमिका होती, तीच भुमिका त्यांची होती. मतदानाच्या हक्कासाठी आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील ऐतिहासिक आंदोलने एका बाजूला सुरू

असतांना बडोदा संस्थानात कोणत्याही मागणी शिवाय स्त्रियांना मतदानाचा अधिकार देणारे सयाजीराव खऱ्या अर्थाने भारतीय स्त्रियांचे मुक्तीदाते ठरतात.

सयाजीराव महाराज गायकवाडांचे अनुकरण पुढे कोल्हापूर संस्थानाचे शाहू महाराजांनी १९१८ मध्ये संपूर्ण संस्थानात मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षणाचा कायदा केला. दुर्दैवाने आर्थिक व अन्य अडचणीमुळे शाहू महाराजांना कोल्हापूर पुरताच हा कायदा फक्त मुलीपुरताच सिमित ठेवावा लागला.

सयाजीराव महाराज वार्षिक बक्षिसाशिवाय प्रत्येक मुलीच्या शाळेत सर्वाधिक हजेरीसाठी दोन उत्तेजनार्थ बक्षिसे ठेवीत असत. १९२५-२६ मध्ये मुलीच्या दहा शाळेत शारीरिक प्रशिक्षणाचा अभ्यासक्रम सुरू करण्यात आला. यासाठी बालविवाह प्रतिबंधक कायदे भंगासाठी दंडातून जमा झालेल्या रक्कमेतून प्रतिमहिना १५० रुपये मंजूर करण्यात आली. सयाजीरावांनी सोनगड येथे आदिवासी मुलींसाठी १८९६ ला पहिली मोफत निवासी शाळा काढली. १९११ मध्ये निवासी शाळेतल्या मुलींची संख्या ५० इतकी होती. १९४१-४२ मध्ये ६२ इतकी झाली.

गर्ल्स गाईड चळवळीचा प्रारंभ :-

सामाजिक क्षेत्रातील कार्याबाबत जागरूक व सजग नागरिक तयार करण्याच्या उद्देशाने सयाजीरावांनी १६ एप्रिल १९३५ ला बडोद्यात गर्ल्स गाईडची चळवळ सुरू केली. ही ट्रेनिंग कॉलेजची संकल्पना होती. १९३९-४० मध्ये बडोद्यात १५३० गर्ल्स गाईड्स कार्यरत होत्या. या गर्ल्स गाईड्सनी तालुका पातळीवर अनेक कंपन्या स्थापन करत विविध सामाजिक कार्यक्रम, शिबिरे, कार्यशाळांमध्ये स्त्रीशिक्षिका तयार करण्याच्या हेतूने फिमेल ट्रेनिंग स्कुल तयार केल्या.

महिला ग्रंथालय :-

महिलांना केवळ साक्षर करून न थांबता त्यांचा वैचारिक विकास करण्यासाठी सयाजीरावांनी बडोदा येथे महिला ग्रंथालय स्थापन केले. १९०७ साली महिला ग्रंथपालाची नेमणूक केली. हा संपूर्ण भारतातील प्रथम प्रयोग होता. १९१२ पासून फिरत्या महिला ग्रंथपालानी शहरातील विविध महिलांशी संपर्क साधण्यास सुरुवात केली.

महात्मा फुलेच्या मृत्यूनंतर सयाजीराव गायकवाडांनी सावित्रीबाई फुले यांच्या नावाने १५०० रु. ची ठेव ठेवून ठेवीच्या व्याजाचे दरमहा ५० रुपये पेन्शन रूपाने सावित्रीबाईंना मिळण्याची व्यवस्था केली. महाराजांच्या या मदतीमुळे दत्तक पुत्र यशवंत डॉक्टर होऊ शकले. १८९२ मध्ये सावित्रीबाईंचा भाषण संग्रह

बडोदा प्रेसने (वत्सल) प्रकाशित केला होता. त्याचबरोबर स्त्रियांच्या संदर्भातील अनेक महत्वाचे आणि मराठीतील प्रथम ग्रंथ सयाजीराव गायकवाड यांनी प्रकाशित केले.

विविध संस्थांची पायाभरणी :-

स्त्रियांच्या सर्वांगीण उन्नतीसाठी सयाजीराव गायकवाडांनी महाराणी चिमणाबाईंच्या नेतृत्वाखाली बडोद्यात विविध संस्था सुरू केल्या. ३ मार्च १९०३ रोजी 'चिमणाबाई लेडीज क्लब' ची स्थापना करण्यात आली. अशा प्रकारचा भारतातील हा प्रथम क्लब होता. या क्लबच्या माध्यमातून विविध क्षेत्रातील बुद्धीमान स्त्रियांमध्ये होणारा परस्पर संवाद हा बडोद्यातील स्त्रिशिक्षणाच्या प्रगतीचा महत्वाचा टप्पा होता. १९१५ ला चिमणाबाई स्त्री समाजाची स्थापना करण्यात आली. श्री महाराणी या संस्थेतर्फे नर्सिंग, भरतकाम, चित्रकला, टंकलेखन यांचे प्रशिक्षण दिले जात असे. स्त्रियांना स्वावलंबी बनविण्यासाठी १९१७ मध्ये स्त्री उद्योगलयाची स्थापना करण्यात आली. भारतातील स्त्रियांचा पहिला आनंद मेळावा भरविला होता. महाराजांनी १९०४ मध्ये बालविवाह प्रतिबंधक कायदा केला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी संघर्ष कराव्या लागणाऱ्या हिंदू कोड बिलातील कायदे सयाजीरावांनी १९०५ ते १९३३ दरम्यान बडोद्यातील लागू केले. १९३१ मध्ये हिंदू घटस्फोट कायदा अंमलात आणला.

लेजिस्टलेटिव्ह कौन्सीलमध्ये स्त्रियांना कायदेशीर सदस्यत्व दिले. राजवाडयातील मुलीचे आपल्या मुलीचा आदिवासी मराठा विवाह, मराठा धनगर विवाह त्यांनी आंतरजातीय विवाह लावला. आजच्या ऑनर किलिंगच्या जमान्यात तथाकथित खोटी जात प्रतिष्ठा जपणाऱ्या भारतीय समाजाला महाराजांच्या या कृतीतून बरेच काही शिकण्यासारखे आहे.

निष्कर्ष

सयाजीराव महाराज गायकवाड खऱ्या अर्थाने आधुनिक भारताचे आणि पुरोगामी महाराष्ट्राचे सुत्रधार होते असे म्हणता येईल. चुलं, मुलं आणि देऊळ ही स्त्रीची असलेली पारंपारिक प्रतिमा बदलण्यावर त्यांनी भर दिला. म्हणून त्यांना भारतीय स्त्रियांचे मुक्तीदूत असे म्हणतात.

संदर्भ ग्रंथ

- देवरे, प्र. व भवरे ना. — भारताचा सांस्कृतिक वारसा, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक
बाबू गुलाबराय — भारतीय संस्कृती, रविंद्र प्रकाशन, ग्वालियर (म.प्र.), २००८
गायकवाड, सयाजीराव — सयाजीराव गायकवाड यांची भाषणे (खंड-१) साहित्य कला आणि संस्कृती, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, २०१३
बाबा भांड (संपा.) २०१७ — महाराजा सयाजीराव गौरवगाथा युग पुरुषांची खंड-१२, म.स.गा. चरित्रे प्रकाशन समिती, औरंगाबाद

हिंगुराव मंदा — महाराजा सयाजीराव आणि स्त्री शिक्षण, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, २०१५

भिताडे, वि. रा. — शैक्षणिक संशोधन, नित्यनुतन प्रकाशन, पुणे, १९९६

मोरे सदानंद — लोकमान्य ते महात्मा (खंड प्रथम) राजहंस प्रकाशन, पुणे, २००७

दै. महाराष्ट्र टाईम्स, २४ फेब्रुवारी २०१४

जडण—घडण, दिवाळी अंक, २०१२

धोंगडे शिवानी — जागतिक महिला दिन लेख — भारतीय स्त्रियांचा मुक्तीदूत — महाराजा सयाजीराव, ०८ मार्च २०२४,
सयाजी महाराज विचारमंच, बडोदा